

наю і по Дунаю, знає їх колишні города, по контексту: над морем і Дунаєм.

Але інші елементи втягалися в бурхливе життя степу, де далі мандрували різні кочові орди, нападаючи на прибережні міста, тримаючи їх часами в формальній блокаді, зневолюючи до данин і контрибуцій, пускалися в дальші походи, до Криму, за Дунай, в глибину балканських земель. Учасниками сих походів бували звичайно також і наші «анти». Прокопій принагідно каже в однім місці, що від початку панування Юстиніана (527) гуни, слов'яне і анти майже щороку страшенно нищили Іллірію і Тракію, всі землі від Йонійського моря до Царгорода, Елладу і Херсонес, інакше сказавши, швендалися по всіх сусідніх провінціях імперії. Він описує сих чорноморських антив як професіоналів-добичників, які не займаються господарством і всю енергію віддають війні, в котрій являються незрівняними майстрами, спеціалістами в засідках, несподіваних нападах і т. под. Отже, маємо тут повторення, з дистанцією в п'ять століть, звістки Тацита про слов'янських завадіяк на правітчині, тільки зроблені з далеко більшим знанням реальних обставин і приложені вже спеціально до нашого розселення.

З другого боку, той образ нового розселення, який складається з різних звісток IV—VII вв., в значній мірі повторяє, в рамках нашої етнічної групи, більш широку картину індоєвропейського розселення, начеркнену вище. Передові полки антського розселення товчуться на чорноморським побережжі, на Дунаї, беруть участь в сухопутних і морських походах, мандрують і оселяються в границях Римської імперії, набираються там поволі техніки і культури з перших джерел. Служать в військах імперії, виходять на різні урядові позиції, живуть по грецьких і римських містах і являються посередниками між середземною, античною і орієнтальною культурою та своїми земляками. Тут і політичне життя, і соціальний процес, очевидно, пішли швидшим темпом; розвиваються военні організації, ватажківство, родовиті, впливові династії, аристократія і «королі» (як називає готська традиція антського провідника Божя). А далі на північ, в лісовім краю, в рамках хліборобського господарства, тяжчого, консервативнішого, йде помалу своя еволюція,— повільніша, вірніша старим заповідям і традиціям, вона простує, одначе, в напрямках, які вказує полудневе розселення.

Розселення і тут, в північній Україні, розуміється, зробило великі переміни в житті. Родоплемінні зв'язки ослабли цілком. Племена і роди порозбивались в переселеннях і

їх фрагменти комбінувались наново в залежності від нових відносин сусідства. Принцип територіальний, сусідський взяв ще більшу перевагу над колишнім родоплеменним. Територіальна група патріархальних родин-задруг, громада, стала підставою нової соціальної організації. Інтереси родини-сім'ї емансипувались ще ґрунтовніше від оглядів і рахувань з колишнім родовим колективом. Хліборобське господарство розвивається ще інтенсивніше на нових землях, і ще щільніше пристосовуються до його потреб і вимог обрядової дії і форми культу. Углублюються поняття власності. Наростає і збільшує свої впливи верства «ліпших людей» та всякого роду громадські авторитети. Поступає організація воєнних дружин і ватажківства.

Але головною ареною цього останнього процесу були все-таки приморські краї — і тут, правдоподібно, приготувались загодя елементи того нового княжого режиму і дружинного укладу, котрий виступає потім в київській добі.

Чорноморсько-дунайська доба. Боротьба культур. Старий київський літопис оповідає, що коли Володимир Великий зібрав батьківщину і закріпився на київському столі, з різних сторін почали приходити до нього послы, заохочуючи кожний до своєї віри такого славного володаря. Прийшли послы з волзької Болгарії, намовляючи Володимира «поклонитися Бохмитові» (Магометові). Прийшли німці в посольстві від «папежа», звертаючи Володимирову увагу на потребу приподобити і в релігії свою землю до західного світу, до котрого вона у всім іншим підходить («земля твоя яко і земля наша, а вѣра ваша не яко вѣра наша»). Прийшли «жиди хозарські», остерігаючи від магометанства та католицтва, а вихваляючи стару релігію «Аврамову, Ісакову, Яковлю». І нарешті прислали греки «філософа», який не тільки розповів всю історію світу, а ще й докладно вияснив — і тим зробив особливе враження, — що кого чекає по смерті. І се пережило Володимира на користь грецької віри.

Які б дійсні факти не лежали в основі сеї легенди¹, вона дуже влучно і характеристично представляє боротьбу різних культур за душу цього нового народу, що з'явився, з своїм розселенням, на їх овиді. Тільки боротьба ся — свідомо чи несвідомо, умисно чи автоматично — почалась зразу ж з появою на Чорномор'ї нових поселників, за багато століть до Володимира, — в сій добі, котру можна б

¹ Про неї в «Історії України», I, с. 577—8.

назвати чорноморсько-дунайською для відрізнєння від пізнішої київської.

Наслідком того, що вся наша письменна традиція походить з доби київської, і то навіть не з початків її, і через те вона донесла тільки дуже неясні спомини про попереднє,— сі віки, коли пульс культурної і соціальної еволюції наших племен бився не стільки на середнім Дніпрі, скільки на Чорноморськїм побережжі, на долішнім Дністрі та Дунаї, на Керчинській протоці нарешті, нами не оцінюються відповідно. А тим часом ся доба і досить довга — яких п'ятьсот літ від появи перших значніших фрагментів нашої людності коло шойно зазначених пунктів (що найпізніше сталося в останній чверті IV в., а могло бути і на одно-два століття раніше) і до того часу, коли культурне і політичне життя сконцентрувалося на середнім Дніпрі, в сім трикутнику — Києва, Чернигова, Переяслава (що треба покласти десь в початках IX в.). І повна вона дуже інтересного змісту: відіграла дуже важну ролю в соціальній і культурній еволюції нашого народу.

На Чорноморськїм побережжі тоді дуже цікаво комбінувалися різні культурні течії. Старі чорноморські грецькі республіки були огнищем геленізму — античної грецької культури, розпущеної орієнтальними елементами: єгипетськими, сирійськими, вавилонськими, іранськими, індійськими. Правда, вони жили дуже тривожним життям, і колонізаційні бурі не раз зметали їх майже до решти. В хвилях, коли метрополія не могла бути помічною, вони шукали помочі, де могли. Взагалі їх політичні і культурні зв'язки були незвичайно широкі і різнородні. Не раз, мабуть, стояли вони під протекторатом малоазійських династій, як се документально звісно в часах Мітрідата понтійського. Против готів шукали помочі гунів, потім хозарів. Переповнені були в сих часах різнородним варварським елементом, який творив тут незвичайно інтересну, тільки досі мало ще досліджену культурну мішанину, в котру від початків свого розселення стали домішуватись і елементи слов'янські¹. Готське розселення застало ще Ольбію й сусідні колонії, пізніше імперія старалась підтримувати головно республіки кримські, і вони служили незвичайно цінним зв'язковим пунктом для чорноморського розселення IV—VIII вв. з світом геленістичним — балканським і малоазійським (особливо Херсонес славний в нашій традиції

¹ Свого часу А. Погодін зробив пробу виловити слов'янські елементи в епіграфічній матеріалі чорноморських колоній перших віків нашої ери (Рус. Филолог. Вѣстникъ, 1901). Варто було б таку роботу проробити тепер наново.

різними «корсунськими» виробами і всякими тутешніми легендами і запозиченнями) ¹.

Задунайські землі творили римські провінції Дакію і Мезію, колонізувались колоніями ветеранів, романізувались римськими залогами, були романізовані в дуже значній мірі (на ґрунті сеї романізації витворилось таке яскраве етнічне явище, як румунська, себто «римська», народність Балканського півострова). Перші хвилі чорноморського слов'янського розселення застали сю римську стихію ще в повній силі, і пізніше, не вважаючи на всі бурі, вона держалася довго і уперто. Слов'янські ватаги, осідаючи в задунайських землях в великих масах, служили посередниками між нею і своїми чорноморськими земляками. Анти були в їх числі; про їх переселення за Дунай маємо візантійські звістки з VI в., але, без сумніву, тільки бідність відомостей з попередніх століть лишає нас без раніших дат.

Сі римські, чи романські, стичності, так само як геленістичні, давали нашим предкам нагоду стрічатись і тут не тільки з основною, римською чи грецькою, стихією, або християнством як одним з визначних її елементів, але також і з юдаїзмом та елементами, знов-таки, єгипетськими, вавилонськими, перськими. Як відомо, культу єгипетські й іранські (бога Мітри) були дуже поширені в римському війську і серед колоністів і лишили надовго свої зв'язки і сліди. Пізніше правительство східної імперії, далі трактуючи чорноморські провінції як місце заслання для «еретиків» і всякого опозиційного елемента (се також подробиця дуже важна з культурно-історичного погляду!), переводило сюди маси «маніхеїв» і «павлікіян», перенятих іранськими дуалістичними ідеями, які знайшли тут пригожий ґрунт для своїх доктрин і зробили Болгарію розсадником для Європи опозиційного, неофіційного християнства. Відси ведуть свій початок «бугри» (булгари), «катари», «вальденси», з котрими зводила люту боротьбу католицька церква на заході, і так само, поруч офіційного християнства, поширювались ці інтересні, релігійно-соціальні доктрини і у нас.

На полудневім сході старий Боспор і нова Тмутарокань на його місці, крім геленізму і малоазійських течій, були огнищем юдаїзму. Правовірне юдейство і юдейські секти («чтителі найвищого бога») здавна поширилися тут, відси знайшли приступ до різних варварів,— спеціально се звісно про хозар, котрих вищі верстви, двір кагана і т. д.

¹ Про долю грецьких колоній чорноморського побережжя в Історії, т. I, с. 87 і дд.

зробилися прозелітами юдаїзму, зв'язали, таким чином, з юдейською діаспорою (розселенням), з тодішніми огнищами єврейської культури (іспанськими, африканськими і т. д.).

Західний Туркестан, що служив передостаннім пристанком для всяких орд, які почали сунути на Україну з центральної Азії, в тих часах інтересно перехрещував в собі культурні течії індійські й китайські. Від Александрової монархії почавши Туркестан зв'язується політичними і культурними зв'язками з північно-західною Індією (басейном Інду). Сі зв'язки відновлюються все в нових і нових формах, і завдяки сьому, паралельно з тим як індійський елемент через геленізм малоазійський і месопотамський впливається в грецьку сферу, через Туркестан, Тибет і т. ін., переходить він до світу центральноазійського, в один бік, до наших степів і Чорномор'я — в другий.

З другої сторони, часи нашої ери були добою найбільшої експансії на захід Китайської імперії. Вона володіла Туркестаном, планувала відти походи на Європу, заводила дипломатичні зв'язки з Римською імперією. Алянські, гунські й інші центральноазійські орди служили посередниками в поширенні сих відблисків великої культури Далекого Сходу в наших сторонах.

З другої половини VII в. прибуває в сих наших сторонах ще один важний культурний чинник — мусульманський, арабський, особливо важний як новий варіант геленістичної і ще більше — іранської, перської культури. Каліфат включає в свої межі Туркестан і полудневий Кавказ, бореться з хозарами за приступ до північного Кавказу, до Поволжжя. Не вдається йому підбити їх політично, але культурні впливи його тут сильні; мусульманство шириться серед тутешніх орд, напр. болгарських. Після того, як частина болгарських орд подалася на захід, за Дунай, болгарі східні стають ісповідниками мусульманської культури на півночі. Вони виступають, як ми бачили, проповідниками магометанства перед Володимиром.

Отже, як бачимо з сього, від початків слов'янського розселення в сій чорноморсько-дунайській добі чорноморські порти, дунайські міста, нижне Поволжжя — все се було повне дуже інтересних культурних комбінацій. Се були збірники, де збігались і сполучались різні старі і нові релігійні доктрини, культурні, цивілізаційні течії. Грецьке і римське поганство, культу египетські, вавилонські й іранські, юдаїзм і буддизм боролись між собою, з своїми сектами і з християнством. Християнство офіціальне, канонічне воювало з неканонізованими доктринами, як аріанство, котрого

притримувались готи; як несторіанство, що знайшло свій притулок в Персії і відти поширилось в Туркестан і центральній Азії; як «маніхейство» і «богумильство» балканське. Четвертий, п'ятий, шостий віки — се часи боротьби християнства за перевагу в великих культурних центрах імперії; в далеких же провінціях поганські культури трималися далеко сильніше, і конкуренція передхристиянських культур, правовірного юдаїзму і юдаїстичних сект, доктрин християнських, пізніше — магометанських були тут явищами дуже помітними. Коли антські пересельці попадали куди-небудь на чорноморське побережжя, до дунайських міст, над долішній Дон або до Криму, все, що було між ними рухливішого, цікавішого, інтелігентнішого, що нападалося на нову духову, культурну поживу — не на саме лише «зелене вино» і «овочі різноличні», «паволоки і узорочія», з жадністю лісових дикунів, — мало нагоду бачити незмірно цікаву стрічу і боротьбу сих доктрин, культів, культур. Мало нагоду черпати обома руками з джерел східних і західних, ловити рефлекси старого і нового, принципи нового права, нової етики, нової цивілізації, що напливала в різних формах і варіантах. Оповідання Масуді про порядки в хозарським Ітілю, де було поставлено від уряду сім суддів: два для хозар (юдаїстів), два для християн, один для слов'ян, руси й інших поган — служить цікавою ілюстрацією тих різнобарвних відносин, в котрі попадали, з певними змінами, антські пересельці вже від самого початку.

Свій вершок сей культурний синкретизм Чорномор'я осягнув, мабуть, у своїй екстенсії, в VII—VIII століттях, в тім часі, коли хозарська орда опанувала уральсько-каспійські ворота й загородила на яких півтора століття приступ новим, руїним ордам Азії до Чорномор'я. Се були часи не тільки найбільшого колонізаційного поширення, але й незвичайно живого культурного процесу серед наших племен. Величезні маси слов'янської людності перейшли тоді на Балкани, за Дунай; туди перенеслась в другій половині VII в. частина болгарських орд, які кочували в азовських і чорноморських степах; аварські орди, що перейшли ще перед тим на середній Дунай, ослабли в своїй войовничій енергії. Антські племена не тільки дістали великі простори для свого розселення, аж до Дунаю¹, але і досить спокійні та сприятливі умови для свого господарського життя. Та антська бурхлива, степова козаччина, поза котрою Прокопій нічого не знав про антів в VI віці, мусила одійти на

¹ Се, очевидно, той момент, коли наші тиверці «присьяду ко Дунаєви».

другий план перед поступами колонізації хліборобської, міської, успіхами торгівлі й промислу. В сих головних часах мусили розвинути ся ті городи антських уличів і тиверців, від котрих потім зістались тільки порожні городища («градъ спы» — вали) і пам'ять колишнього існування¹. В сій обстанові мусимо собі уявити аналогічний з пізнішим київським образ широкої антської транзитної торгівлі: ватаги купців, що йшли з сих чорноморських городів до Малої Азії, до Царгороду, до Єгипту і Месопотамії, до Туркестану, Персії, Індії. Ті останки української колонізації в Криму, на азовській притоці, на усті Дону, на усті Дніпра, на Дунаї, що виступають в звістках XII—XIII вв., в величезній більшості були тільки слабими пережитками колишньої великої, масової колонізації: маси наших «городів» і «антських» колоній по грецьких, хозарських і т. ін. містах VI, VII, VIII віків. Ватаги «руських» купців, що ще в XII—XIII вв. стрічалися в Малій Азії, в Александрії й т. ін.,— се тільки слабкі відблиски великого торговельного руху, котрий мусив розвиватись в VII—VIII вв., під опікою хозарської орди, що дуже цінила торговельні прибутки, і при безпосередній участі наших купців.

Отже, тим часом як на займанщинах середнього Подніпров'я, на Волині та на Підкарпатті наше розселення вросло в землю, розширяло хліборобську культуру, підіймало все нові «лядини» та перелоги, та потрохи громадило лишки і засоби, поволі виробляло владущі верстви, міські осередки, розвивало зав'язки дружинної організації, зав'язані на правітчині,— над Чорним морем, над Дунаєм, над Азовським морем без порівняння швидшим темпом, в більш яскравих і багатих формах мусило розвиватись міське життя, промисл, мистецтво, духовна культура — і разом з тим соціальна диференціація, спеціалізація праці, відокремлення суспільних верств. Зокрема на взірцях готських, алянських, аварських, болгарських, у сих великих майстрів військової організації й тактики сухопутної і морської війни, мусили школитись воєнні антські дружини, для котрих і під хозарським протекторатом досить було зайняття і зарібку.

Все се потім притемнилось і призабулося в пізнішій київській традиції, і ми за нею мало пам'ятаємо се, хоч в дружинних кругах київських пам'ятали його досить добре. В світлі сих традицій знаходить собі зовсім природне пояснення бажання Ігорового сина Святополка перенести свою

¹ Пізніший реєстр старих «руських» подунайських міст в II т. Історії, с. 523.

резиденцію на Дунай, де ще в XII і XIII вв. товклись якісь князі «берладники» з київської династії, або намір «соколів Святославичів» «пошукати города Тмутороканя». Се спомини тих часів, коли українська колонізаційна хвиля заливала все побережжя від Кубані до Дунаю, втискала-ся до міст, стикалася безпосередньо з останніми останками римського життя за Дунаєм, з юдаїзмом і мусульманством кавказьких торговищ, геленізмом Криму, і т. д.,— не тільки воювала і торгувала, але і вбирала в себе культурні елементи з усіх отсих джерел.

Та як я вже сказав, спокій і безпечність в сій добі були все-таки тільки релятивні. Головні орди відплили з Подніпров'я й Подоння, але фрагменти їх зоставались,— менш грізні, до певної міри замирені, але тільки до певної міри. На Подонні, напр., зоставались ще значні останки алянів-ясів. На усті Кубані лишилися т. зв. чорні болгари. В Криму готи, аляни і бог вість ще хто. Угорська орда, відірвавшись від своїх північних земляків, бушувала десь на Подонні, потім посунула на захід, дуже докучаючи слов'янській колонізації: забираючи невільників та спродуючи їх в грецьких портах, як оповідає випадком захована арабська збістка (середині IX в.). Все се змушувало весь час держатися на обережності, на военній нозі й хліборобську людність, і тутешні городи: підтримувати военну організацію, про котру ми, на жаль, знаємо так мало.

В IX в. хозарська орда, очевидно, хилиться і упадає. Ставлячи своїм завданням, в інтересах торгівлі і своїх доходів, не перепускати грабівничих походів азійських орд до Європи, і навпаки — європейських піратів, що ходили грабувати каспійські береги, вона дедалі не могла вже виконувати сеї програми. По одній звістці, вже в середині IX віку Хозарія не могла дати собі ради з турками і просила помочі арабів. При кінці століття, не можучи далі поборювати печенігів, хозари перепустили печенізьку орду до чорноморських степів. Ся велика і хижа орда впала тоді ще гіршою грозою, ніж угорська, на чорноморську колонізацію, в тім і на наше розселення. Тутешня людність не витримує і починає чимдуж уступатись від степової тривоги на північ і захід. Почалось се, мабуть, іще під час угорських наїздів, збільшилось від печенізьких.

Очевидно, попереднє століття сорозмірно спокійного життя ослабило войовничість нашого степового і чорноморського розселення, розвинуло наклін до більш культурного і мирного господарства, і тепер тутешні люди вже не витримували степової тривоги, котру зносили в віках розселення. Не всім була охота вертати до півкочового, розбій-

ничого життя антів VI в., описаного Прокопієм. Степи швидко пустіють, за ними — побережжя моря і великих рік. Улиці мандрують з долишнього Дніпра на середній і верхній Буг; подністрянська, тиверсько-улицька людність, правдоподібно, пустилася гори, Дністром і Прутом, до карпатських та закарпатських країв. На північний захід, в райони північного Донця, Сули і Сейму, мабуть, відступала лівобічна степова людність. В X в. передстеповий пояс спустів уже настільки, що печенізький натиск в сім напрямі упадає зже на середнє Подніпров'я. В степовім поясі держаться різні «бродники» з своїми «воеводами»; на Помор'ї, на устьях рік промишляють ватаги риболовів, і піратів, очевидно. Тільки спорадично держаться руські городи, руські колонії на великих ріках і Помор'ї. Подекуди тримаються такі оази і в степу. Але масової колонізації вже нема — вона відійшла назад, в тім же напрямі, звідки прийшла сюди, на північ і північний захід¹.

Та культурний і соціальний доробок сеї доби з тим не загинув. Він став, бодай вчасти, спільним добром українського народу, і в сім велика вага сеї «чорноморсько-дунайської» доби, котра мусить бути відповідно оцінена з цього становища.

Очевидно, припливом степової людності пояснюється швидкий зріст північної України та її центрів, з IX в. почавши. Поворотна хвиля зміцнила масову колонізацію в менш корисних частях сеї території, занедбаних при першій експансії: мабуть, на її рахунок треба покласти залюднення гірських карпатських країв і північних українських лісових мочарів. Особливо ж її ділом треба признати розвій осель міського типу, промислового, торговельного руху, розвиток торговельних зносин, далеких купецьких екскурсій — те, в чім вишколило чорноморську людність кількавікове життя на великих комунікаційних шляхах, по живих торговельних і промислових містах. Вона принесла, а як не принесла наново, то підлила нової енергії до міського життя, організації міських громад, купецьких товариств, військово-торговельних підприємств. Се була течія аналогічна з новгородсько-варязькою, що йшла до нас приблизно в тім же часі з півночі. Стрівшия з нею, чорноморська знейтралізувала її — не дала запанувати занадто сильно над наддніпрянським життям.

Вона ж приготувала ґрунт для нової київської культури. Те, що передало тутешньому життю чорноморсько-дунайське розселення, що принесла з собою поворотна чорно-

¹ Див. про се в I т. Історії, с. 237 і дд.; II, с. 505 і дд.

морська хвиля, було визначною вкладкою, великим ферментом, киненим в тутешнє життя, принесене з правітчини. Я повторюю те, що сказав уже вище: ролю чорноморського розселення в нашім житті можна порівняти з ролю культурніших, західних і полудневих народів в еволюції індоєвропейській. Коли в фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще стрічаємо живу пам'ять про Дунай як ріку рік, котрої ім'я — се ріка, вода взагалі; про море, кораблі і бурі; про чорноморські степові краєвиди, з де-не-де розкиданими деревами, з степовими стогами, завершеними соколом, що «далеко видить» — «чистее поле і синее море» та веде розмову з дунайським «визом» (осетром); розкішно цвітущі виногради, де родиться «зелене вино», згадки різних міських свят: календ, сатурналій, представлень замаскованих «берез» — се все дає нам поняття про той яскравий, барвистий круг вражень і споминів, що був принесений з полудня.

Про те, як уявляю собі чорноморські впливи на вироблення воєнних організацій, власті, нового політичного ладу, скажу ще нижче. Тепер піднесу тільки той культурний досвід, той круг ідей, принесений на північ сими чорноморцями, що мусили стати на провідні ролі на нових місцях свого пробутку як люди бувалі, досвідчені, навчені краще організованих форм управління, господарства, підприємств. Вони стали вісниками нової культури, культури широкої, котра знала різні віри, різні народи, різну правду і не здатна була дати себе в виключний полон одній якійсь догмі. І я думаю, їй треба в значній мірі се приписати, що хоч в боротьбі за українську душу перемога лишилася за офіційною візантійською ортодоксією, котра так виключно запанувала в київській книжності, — суспільності ся виключність не опанувала! Суспільність заховала погляди ширші, свободніші, толерантніші, критичніші — те свободомислення, проти котрого даремно боролась потім офіційна ерархія (осуджуючи такі міркування, що, мовляв, «і ту і сю віру Бог дав»). Київська культура як матеріальна, так і духовна не стала простим відблиском візантійства, а зісталась дуже складним синтезом різнородних течій, доволі самостійно перероблюваних і перетравлюваних українським життям. В письменній традиції се не виступає так виразно, — в усній се видно ясніше. І в тім характері нашої старої культури, я думаю, треба велику вагу признати спадщині чорноморсько-дунайської доби, котру я сим разом хотів представити можливо яскраво, хоч, може, бути се мені й не удалось в міру мого бажання.

Завважу на закінчення, що в київській добі, в першім